

Чир-чайаанны хайраллиры

Чир-чайаанны хайраллиры — чирни, киини, суғны паза чир үстүндегі өзімнернең тіріг нимелерни хайраллирын таныхтапча. Кізи чир-сууна хайдаг хайығ салар паза хайди анынаң тузаланар, олох син поэна чахсы алай хомай идер. Чир-суундағы ис-пайнаң иптiг, мааннап тузалан пiлзе, чирниң чахсызы поэна даа, килер тiллерге дее чидер. Че чир-чайааннаң орта тузалан пiлбезе, аны айап пiлбезе, поэна даа, килер дее тiллерге, чир-сууна даа кiп хорағ ағылар.

Хакасияның чир-чайааны ам даа поэнының чайалғаны хоостыра чуртапча. Андағ даа полза, амғы туста ап-арығ чирлер асхынахтаң асхынах ла полып одырчалар. Сылтағ кiзiде. Кiзi, поэнының чуртас синiн кiдiрер үчүн, чир-чайаанға кiп үрег итче. Республикада илееде улуғ даа, кiчiг дее фабрикалар паза заводтар тоғысха кiрiлгеннер. Оларның санында Сойаннаң палғалыстығ предприятиялер, Ағбандағы вагон заводы, СаАЗ паза аннаң даа пасхалары. Олар, күннең күнге тоғынып, киизер, суғзар, чирзер кiп кiрлiг нимелер тастапчалар. Чир-чайаанны оох-теек предприятиялер дее, аймах-пасха машиналар даа, хара таснаң от одынғаны даа ардатча. Ағбандағы паза Харатастағы предприятиялерни пiрiктiре алза, олар пiр чылда киизер 80 муң тонна пуртах нимелер сығара тастапчалар. Ағбан городыбыс Россияның 100 иң кiрлiг городтарның санына кiрче. Саяногорсктың даа киизi тың пуртах. Аның сылтаа СаАЗ полча. Ол пiр чылда 33 муң тонна артиинаң пуртах нимелер киизер поэйтча.

Фабрикалардаң паза заводтарнаң сыххан кiрлiг нимелер киизер ле нимес, че ағын суғларзар даа тасталчалар. Кiп пуртах нимелер, мал фермаларындағы тизектердең паза удобрениелiг хыралардаң ағын суғларзар паза кiллерзер кире ағып, iсчең суғны кiрлетчелер.

Ағбанның ортын паза алтынзархы ағынының кiрленгенiн ортымах синде тирге чарир. Чулым суғ пуртахтыға саналча. Аның кiрленген синi пiзiк. Ах үүс, Томь, Туим паза Уйбат суғлары даа илееде кiрлiглер.

Ағастар киинi арығлапчалар, чирни чазапчалар, кiзее дее, аң-хусха даа кiп туза итчелер. Кiзiлер, тiзең, ағастарны иртiре кiп кизiп, чир-чайаанға улуғ үрег итчелер.

Пу хомзыныстығ нимелер чир-чайаанның пасха оңдайнаң тузаланарға кирек полчатханын таныхтапча. Аннаңар 1989 чылда Хакасияда чир-чайаанны хайраллир, анынаң орта тузаланарын устир комитет тiстелген. Ол чир-чайаанны хайраллир тоғыстарны наа оңдайнаң паза пiзiк синде апарарға кiстенче. Iдiк чир-чайаанны, киинi арығ тудар программаны толдырар үчүн, экология фонды тiстелген. Прай пу алызығлар — чир-чайаанны хайраллир

кирекке улуф хозым. Чир-чайаанны хайраллир комитеттиң паза фондтын азылғаны уғаа чаксы, че полған на кизи поэныың орнында чир-суубысты хайраллирға күстенерге кирек. Прай чон күстензе, чир-суубыс арығ полар, анын ис-пайы даа пөзик синге чидер.

Пу сөстерни үгрен салынар:

чир-чайаан - tabiyat, doga	хайығ саларға - uyarmak
ис-пай - servet	тузаланарға - kullanmak
өзимнер - bitkiler	айап пилбезе - acımasa
хорағ - harcama	иптиг — düzenli, tertipli
чуртас сини — yaşam derecesi	мааннап - dikkatli
үрег - zarar	ардатча - bozuyor
алызығлар - deęişiklik	
от одынғаны — ateş yakma	пириктире алза — birlikte alırsa
пуртах - kirli	устирға - yönetmek
удобрение - gübre	күстенерге - çalışmak
комитет - komite	вагон заводы — vagon fabrikası
экология фонды — çevre fonu	чайалғаны хоостыра — uarisına göre
хайраллир киректер – koruma davaları	
мал фермалары — hayvancılık çiftliği	

Идер тоғыстар

1. Сурығларға нандырыңар:

- 1) Ниме таныхтапча чир-чайаанны хайраллиры теени?
- 2) Чир-суундағы ис-пайнаң иптиг, мааннап тузалан пилзе, ниме полар?
- 3) Че чир-чайааннаң орта тузалан пилбезе, аны айап пилбезе, ниме полар?
- 4) Хайдағ предприятиелер киини тың пуртахтапчалар?
- 5) Хайдағ городтың киизи тың пуртах саналча?
- 6) Фабрикалардаң паза заводтарнаң сыххан кірліг нимелер хайдар тасталчалар?
- 7) Хайдағ суғ пуртахтыға саналча?
- 8) Паза хайдағ суғлар илееде кірліглер?
- 9) Ағастар хайдағ туза итчелер?
- 10) Хайдағ оңдай табылча чир-чайаанны хайраллир үчүн?

2. Пос чирлерге киректелчеткен хозымнар кире пас салыңар.

- 1) Чир-чайаан___ хайраллиры — чир___, кии___, суғ___ паза чир үстүндегі өзимнер___ тіріг нимелер___ хайраллиры___ таныхтапча.
- 2) Хакасия___ чир-чайааны ам даа поэы___ чайалғаны хоостыра чуртап___.
- 3) Республика___ илееде улуғ даа, кічиг дее фабрика___ паза завод___ тоғыс___ кірілген___.
- 4) Чир-чайаан___ оох-теек предприятие___ дее, аймах-пасха машина___

даа, хара тас _____ от одынғаны даа ардат _____.

5) Ағбан город _____ Россия _____ 100 иң кірліг городтар _____ санына кір _____.

6) Кізі _____, тізең, ағастар _____ иртіре көп кизіп, чир-чайаан _____ улуғ үрег итче _____.

7) Ол чир-чайаан _____ хайраллир тоғыстар _____ наа ондай _____ паза пөзік син _____ апарарға күйстен _____.

8) Чир-чайаан _____ хайраллир комитет _____ паза фонд _____ азылғаны уғаа чахсы, че полған на кізі поэзы _____ орны _____ чир-суубыс _____ хайраллирға күйстенерге кирек.

Литература

1. Кыржинакова (Султрекова) Э.В., Султрекова З.И. Электронное пособие (на хакасском языке) «Хакасский язык для начинающих изучать родной язык». – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2012.
2. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.
3. Султреков С.Н. Край наш хакасский. Учебное пособие для учащихся начальных классов по природоведению (на хак. Языке).- Абакан: Хакасское кн. Изд-во, 2001. - 128 с.
4. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хығырчаң книга). - Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2005. - 116 с.
5. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.